

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЯК ОБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У статті розглядається створення та діяльність громадських організацій як об'єкт конституційно-правового регулювання в аспекті реалізації права на свободу об'єднання. Досліджуються основні аспекти конституційно-правових відносин, що виникають у процесі реалізації права на свободу об'єднання. Пропонується визначення конституційно-правового регулювання створення та діяльності громадських організацій.

Ключові слова: право на свободу об'єднання, конституційно-правове регулювання, створення та діяльність громадських організацій, громадські організації, конституційно-правові відносини.

Войналович М. В. Образование и деятельность общественных организаций как объект конституционно-правового регулирования.

В статье рассматривается образование и деятельность общественных организаций как объект конституционно-правового регулирования в аспекте реализации права на свободу объединения. Исследуются основные аспекты конституционно-правовых отношений, что возникают в процессе реализации права на свободу объединения. Предлагается определение конституционно-правового регулирования образования и деятельности общественных организаций.

Ключевые слова: право на свободу объединения, конституционно-правовое регулирование, образование и деятельность общественных организаций, общественные организации, конституционно-правовые отношения.

Voynalovych M. V. The Establishment and Functioning of Public Institutions as the Object of the Constitutional Regulation.

The article deals with the establishment and functioning of public institutions as the object of the constitutional regulation in the aspect of the right to freedom of association. The basic aspects of constitutional relationship arising within the implementation of the right to freedom of association have been examined. The definition of the establishment and the activity of public organizations constitutional regulation have been proposed.

Keywords: the right to freedom of association, the constitutional regulation, establishment and functioning of public institutions, civil society, constitutional relations.

Громадяни України, реалізуючи право на свободу об'єднання у громадські організації, прагнуть тим самим утворити відповідну громадську організацію або ж вступити до діючої організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Безумовно, що кожен крок, починаючи від утворення, та вся подальша діяльність громадських організацій, тобто всі правові відносини, які виникають у зв'язку із цим, є об'єктом конституційно-правового регулювання.

Таким чином, конституційно-правові норми відіграють тут вирішальну роль, регулюючи відповідні суспільні відносини, які в результаті стають конституційно-правовими. З цього приводу слід згадати вислів А. О. Селіванов, що право є одним із соціальних регуляторів суспільних відносин, що впливає на поведінку суб'єктів, які у своїй діяльності передбачають забезпечення власних інтересів і досягнення мети [16, с. 3].

Саме держава, приймаючи ті чи інші конституційно-правові норми, що втілюються у відповідних нормативно-правових актах як офіційні правила поведінки, встановлює тим самим свою волю у регулюванні суспільних відносин, важливість яких визначена державою. Це здійснюється з метою впорядкування суспільного життя, належного розвитку суспільних відносин.

Відомий російський конституціоналіст В. О. Лучин доречно наголошує, що всезагальність волі, вираженої у праві, виступає як нормативність правової форми суспільного регулювання. При цьому нормативність права, а також і Конституції проявляється в єдності таких властивостей правил поведінки, як узагальненість та обов'язковість [7, с. 8–9].

Наразі необхідно визначитись з тим, чому ми визначаємо власне конституційно-правове регулювання таких важливих питань, як створення та діяльності громадських організацій, а не, скажімо, конституційне чи правове окремо. Згаданий вище В. О. Лучин вдало зазначив до цього: «Конституція – це не звід законів і тому не може охопити систему функціонуючих у суспільстві відносин шляхом встановлення конкретних прав та обов'язків суб'єктів, що беруть у них участь. Вона інтегрує суспільні відносини та одночасно «збільшує» права та обов'язки, трансформуючи їх в узагальнені оцінки поведінки стосовно окремих видів суб'єктів. Наявність в Конституції загальних положень, принципів, дефініцій не тільки не позбавляє її нормативності, але, навпаки, свідчить про більш широке використання в ній властивостей нормативності» [7, с. 9–10]. «Нормативність конституційних принципів, – пише Л. О. Морозова, – наприклад, обумовлена тим, що вони акумулюють, узагальнюють найбільш важливі, соціально значимі явища і процеси матеріального та духовного життя суспільства, дають їм оцінку та вводять їх в рамки нормативів, прийнятих в державі. Вони досить тісно пов'язані з регулюванням суспільних відносин, створюють спрямовуючий вплив на правову систему і діють саме в якості правових принципів, якими мають керуватися всі правотворчі та правозастосовні органи, всі громадяни, посадові особи та громадські об'єднання» [9, с. 52–54].

Вважаємо, що позиція В. О. Лучина є беззаперечною з наступних мотивів. Конституція України – акт найвищої юридичної сили, норми якого є нормами прямої дії. Це забезпечує можливість прямого використання конституційних норм та свідчить про їх нормативний, а не просто декларативний характер. Разом з тим, Основний Закон не може унормувати всіх питань, проявів суспільного життя, а слугує орієнтиром, дороговказом регулювання суспільних відносин. Закріплюючи право громадянина на свободу об'єднання, Конституція України тим самим визначає, що основні питання його реалізації, захисту тощо мають бути визначені на рівні відповідних законодавчих актів (пункт 1 частини першої статті 92). Отже Конституція України закріплює лише основні, вихідні, базові засади для створення та діяльності громадських організацій. Це, зокрема, питання мети створення громадських організацій, визначення суб'єктів права на об'єднання, встановлення підстав для заборони утворення і діяльності громадських організацій тощо.

Такими законодавчими актами є, зокрема, закони України «Про громадські об'єднання» [12], «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» [14], «Про молодіжні та дитячі громадські організації» [13] тощо. Ці закони досить детально регулюють питання створення та діяльності як громадських організацій взагалі, так і їх окремих видів (професійних спілок, молодіжних та дитячих громадських організацій) зокрема.

Для більш чіткого розуміння питання конституційно-правового регулювання створення та діяльності громадських організацій вважаємо за доцільне дослідити саме поняття «конституційно-правове регулювання», що, на наш погляд, видається тут ключовим. Для цього звернемося до наукових його визначень.

Відомий вчений О. О. Миронова у своїй праці «Конституционное регулирование в развитом социалистическом обществе» 1982 року наголошує, що конституційне регулювання – це широкий багатоплановий вплив норм конституційного права на суспільні відносини з метою їх закріплення та впорядкування шляхом формулювання відправних засад діяльності всієї держави, побудови всієї правової системи, а також детальної регламентації певного кола суспільних відносин як виключно нормами конституційного права, так і разом з нормами інших галузей права [8, с. 8]. Тут вчений досить вдало продемонстрував основні прояви Конституції, норми якої виступають основним регулятором суспільних відносин. Зазначається, що конституційні норми не лише окреслюють загальні питання регулювання, а й самостійно регулюють конкретні правовідносини. Як бачимо, вчений у даному визначенні чітко та вдало передбачив, що конституційне регулювання впливає на суспільні відносини не лише шляхом закріплення загальних засад діяльності держави та побудови правової системи, але й прямо здійснює регулювання відповідних суспільних відносин нормами конституційного права. Водночас, визначаючи конституційне регулювання, недоцільною уявляється згадка про норми інших галузей права, оскільки таким чином дане визначення втрачає свою особливість, чіткість, а перетворюється на визначення поняття «конституційно-правове регулювання». Хоча й запропоноване визначення цілком може бути використано при формулюванні власного визначення конституційно-правового регулювання створення та діяльності громадських організацій.

Подібною до нашого бачення специфіки конституційного регулювання суспільних відносин є позиція вже згаданої нами Л. О. Морозової, яка, аналізуючи подане вище визначення поняття

конституційного регулювання, запропоноване О. О. Мироновим, пише: «У ньому відсутня вказівка на специфіку конституційного регулювання порівняно із впливом на суспільні відносини посередництвом норм інших галузей права. Воно по суті нічим не відрізняється від категорії конституційно-правового регулювання, що викликає питання, в якому співвідношенні знаходяться ці два поняття і наскільки обґрунтовано введення в науковий обіг категорії конституційного регулювання, якщо воно тотожне конституційно-правовому» [9, с. 11].

Слід погодитись із зробленою О. О. Мироновим характеристикою конституційного регулювання. Він пише, що у дослідженні цього питання важливе значення має проникнення в суть предмета конституційного регулювання, під яким розуміється певна сфера суспільних відносин специфічна для даної галузі права і регулюється нормами цієї галузі права. Типові риси різних суспільних відносин дозволяють об'єднати їх в групи з характерними особливостями. Ці особливості диктують необхідність впливу на дані суспільні відносини за допомогою методів конкретної галузі права. Саме за цим галузі права відрізняються одна від одної за предметом та методом правового регулювання, особливостям предмета галузі права відповідає й своєрідність метода правового регулювання. Правовому регулюванню підлягає широке коло суспільних відносин. При цьому кожна галузь права регулює свою, специфічну сферу відносин [8, с. 8–9]. Досліджуючи в подальшому питання конституційно-правового регулювання створення та діяльності громадських організацій, ми детально проаналізуємо специфіку конституційно-правових відносин.

На думку С. С. Алексєєва, роль правового регулювання не обмежується одним лише впорядкуванням суспільних відносин, введенням їх у певні рамки (межі) [1, с. 11]. Солідарною із С. С. Алексєєвим є Л. О. Морозова, на переконання якої, крім стадії регламентації, правове регулювання включає в себе стадію дії правових норм, стадію реалізації суб'єктивних прав та обов'язків. Без цього правове регулювання не буде повним, всеохоплюючим. Стадія дії норм і стадія реалізації складає основну частину правового регулювання, необхідний ступінь реального здійснення програм, закладених в юридичних нормах. Жодна окремо взята ступінь не утворює закінченого процесу правового регулювання. Зведення ж його лише до нормотворчої діяльності зменшує таку об'ємну та багатогранну категорію правової форми суспільного життя, як правове регулювання, не розкриває у повній мірі його соціального призначення, не показує його внутрішнього руху [9, с. 10–11]. Ми також вважаємо за доцільне приєднатись до такого бачення. І вважаємо, що воно цілком стосується й конституційно-правового регулювання.

Т. І. Тарахонич правове регулювання визначає як певний процес, обумовлений об'єктивними та суб'єктивними чинниками, такими, як: рівень зрілості та стійкості суспільних відносин, рівень соціальної структури суспільства, стан економічного розвитку суспільства, загальний рівень правової культури населення та інші [19, с. 296]. Таке бачення науковця стосовно правового регулювання не може бути сприйняте як повне. У ньому не вбачається суть даного правового явища. Водночас окреслені характеристики правового регулювання як процесу можуть бути позитивно сприйняті.

Разом з тим, згаданий вище науковець доволі вдало розмежує такі правові категорії, як правове регулювання та правовий вплив. «Правове регулювання, – пише Т. І. Тарахонич, – слід відрізнити від правового впливу. Правове регулювання передбачає впорядкування, юридичне закріплення та охорону суспільних відносин шляхом застосування правових засобів. А правовий вплив здійснюється у різних сферах суспільного життя та знаходить відображення в інформаційній, виховній та іншій ролі права. Правовий вплив, на відміну від правового регулювання, пов'язаний з тими суспільними відносинами, які не регулюються правом, але на які поширюється його дія. Правовий вплив формується не тільки за допомогою таких засобів, як норми права, а й залежить від тієї правової культури, яка сформувалась у даному суспільстві. Це призводить до формування у однотипній ситуації певного стандарту поведінки, як безпосередньої умови формування законослухняної поведінки громадян. Правовий вплив включає не тільки правові засоби впливу на суспільне життя, а й інформаційно-психологічні (правові стимули та правові обмеження), виховні, ідеологічні (підвищення рівня правової культури, формування прогресивних, цивілізованих правових ідей, принципів тощо) та інші. Структурно правовий вплив включає правосвідомість, правову культуру, правові принципи, правотворчий процес, механізм правового регулювання» [19, с. 297–298]. Інший вчений наголошує, що правовий вплив – це результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини за допомогою власне правових засобів (норм права, правових відносин, актів застосування права) та інших правових явищ (правосвідомості, правової культури, правових принципів, правотворчого

процесу) [4, с. 286]. Таке розмежування правового регулювання та правового впливу є цінним з огляду на те, що досить часто конституційно-правове регулювання розглядається через правовий вплив.

Класичним за своєю суттю є визначення правового регулювання, запропоноване відомим вченим-теоретиком С. С. Алексєєвим, за яким це здійснюваний за допомогою права і всієї сукупності правових засобів юридичний вплив на суспільні відносини. Правове регулювання являє собою один із видів суспільного регулювання. Рісую, що відрізняє будь-яке суспільство є та чи інша ступінь організованості, впорядкування існуючих в ньому відносин. Продовжуючи, С. С. Алексєєв визначає ознаки правового регулювання:

по-перше, правове регулювання здійснюється за допомогою загальнообов'язкових норм, що приймаються державою. Правове регулювання є по суті державним регулюванням. Держава не лише приймає юридичні норми, але й надає їм загальнообов'язкову силу. Юридичні норми обов'язкові для всіх осіб, на яких вони поширюються;

по-друге, правове регулювання спирається на можливість застосування примусової сили держави. Якщо особи не виконують приписи держави, то спрацьовує апарат державного примусу;

по-третє, правове регулювання пов'язане із дією певного механізму, що охоплює всю сукупність правових засобів. Юридичні норми, індивідуальні державні приписи, правові відносини і, нарешті, відношення тих чи інших осіб до права – все це характеризує єдиний, узгоджено функціонуючий механізм правового регулювання. Тому тут недостатньо зазначити, що право – система юридичних норм (хоча само по собі наведене положення є цілком правильним). Певну систему, точніше механізм, утворюють всі юридичні засоби, за допомогою яких здійснюється правове регулювання [1, с. 5–7]. Окреслені ознаки правового регулювання досить яскраво відображають усі прояви цього правового явища.

На нашу думку, враховуючи наведені вище позиції науковців, слід відзначити, що під конституційно-правовим регулюванням розуміється вплив конституційно-правових норм та інших правових засобів на суспільні відносини з метою їх закріплення та впорядкування, в результаті чого такі відносини стають конституційно-правовими.

Наразі постає питання доцільності з'ясування основних аспектів конституційно-правових відносин, що виникають в процесі реалізації громадянами права на свободу об'єднання у громадські організації, виявлення їх особливостей.

Як вважає вчений С. С. Алексєєв, норми права реально проявляють свою регулятивну здатність лише тоді, коли починають жити у правових відносинах, значення яких є всезагальним [2, с. 93–95]. Така позиція видається цілком прийнятною, адже, як ми вже відзначали, конституційно-правові норми є важливим регулятором суспільних відносин.

Аналізуючи основні прояви конституційно-правових відносин В. О. Лучин у своїй праці «Конституционные нормы и правоотношения» 1997 року зазначає, що такі правовідносини фіксують коло осіб, на яких поширюється дія передбачених конституційних норм, закріплюють поведінку учасників даних правовідносин, створюють передумови для використання спеціальних юридичних засобів забезпечення суб'єктивних прав та обов'язків [7, с. 100]. У цьому випадку, на наш погляд, більш доцільним виглядає зазначити, що конституційно-правові відносини своїми учасниками мають відповідних суб'єктів конституційного права.

Інший вчений О. О. Кутафін, досліджуючи конституційно-правові відносини, відзначає, під ними слід розуміти один із різновидів системи правовідносин, в які вступають люди і їх організації, державні органи та їх посадові особи на основі взаємних прав та обов'язків, передбачених нормами конституційного права [6, с. 297]. У запропонованому визначенні дослідник чітко вказав, що суб'єктами конституційно-правових відносин виступають громадські організації.

В. С. Основін досить вдало окреслив основні аспекти конституційно-правових відносин. Як вважає вчений, поняття конституційно-правових відносин відображає взаємовідносини між суб'єктами прав та обов'язків, встановлених нормами конституційного права; конституційно-правові відносини – це один із способів реалізації прав та обов'язків, що встановлені нормами конституційного права; конституційно-правові відносини – це реальні, фактичні відносини, зміст яких визначений нормами конституційного права; конституційно-правові відносини – це вольові відносини в тому розумінні, що в нормі конституційного права передбачається їх зміст та межі; роль конституційно-правових відносин у суспільному житті полягає в тому, що вони є засобом втілення деяких норм права у взаємовідносинах людей, за допомогою якого ці норми вносять сталий порядок у суспільні відносини; на відміну від інших суспільних відносин права та

обов'язки в конституційно-правових відносинах забезпечуються державою [10, с. 9–12]. Спершу відзначимо, що важливою є вказівка про те, що реалізуючи конституційні права, зокрема й право на свободу об'єднання, суб'єкти цих прав вступають у конституційно-правові відносини. Разом з тим сумнівною є думка про те, що права та обов'язки забезпечуються державою лише в конституційно-правових відносинах. Така категоричність є невірною, оскільки держава захищає права та обов'язки учасників й інших видів правових відносин.

Аналізуючи різноманітні вчення про правові відносини, О. О. Миронов писав, що одні з них наполягають на тому, що правовідносини є результатом правового впливу на суспільні відносини. Інші – що правовідносини є засобом регулювання суспільних відносин [8, с. 49]. Підтримуючи першу групу вчених стосовно їх поглядів на правовідносини, відзначимо, що інша позиція виглядає науково необґрунтованою через те, що основна наукова формула звучить так, що регулятором суспільних відносин є право і при цьому такі відносини набувають характеристики правових.

Слід підтримати думку М. І. Матузова, за якою правовідносини – це врегульовані правом і такі, що охороняються державою, суспільні відносини, учасники яких виступають в якості носіїв взаємно кореспондуючих юридичних прав та обов'язків [18, с. 479]. Саме така позиція і має лягати в основу визначення правових відносин.

Окреслюючи особливості конституційно-правових відносин, вчений О. О. Миронов наголошував, що правовідносини у кожній галузі права, як відносно самостійна категорія, мають і свої, притаманні лише їм особливості, що прямо не пов'язані із особливостями предмета галузі права та її норм [8, с. 51].

Слід підтримати позицію окремих учених, що важливою особливістю конституційно-правових відносин є те, що вони виникають у процесі здійснення державної влади [5, с. 96–97]. Хоча думка про те, що суб'єктом зазначених правовідносин обов'язково має бути представник державної влади [15, с. 9], є такою, що не відповідає дійсності. Принаймні, за приписами статті 13 Закону України «Про громадські об'єднання» конституційно-правові відносини можуть виникати між громадським об'єднанням зі статусом юридичної особи та його відокремленими підрозділами, які утворюються за рішенням відповідного керівного органу громадського об'єднання згідно із статутом.

Особливість сфер виникнення конституційно-правових відносин обумовлюється тим, що вони регулюються нормами найважливішого нормативно-правового акта – Конституції України. Це ключові сфери суспільного та державного життя.

В. С. Основін однією із особливостей конституційно-правових відносин називав те, що вони мають особливе коло суб'єктів, котрі наділені правоздатністю, яка відрізняється від правоздатності суб'єктів інших видів правовідносин [10, с. 23]. Це дійсно так. Адже уся різноманітність суб'єктів, що можуть бути учасниками даних правовідносин надзвичайно велика. Проте додамо, що й інші елементи конституційно-правових відносин також визначають їх особливість.

Дослідження конституційно-правових відносин, які виникають у процесі створення та діяльності громадських організацій та є об'єктом конституційно-правового регулювання, ставить перед нами завдання з'ясувати основні аспекти об'єкта розглядуваних правових відносин. Дані питання взаємопов'язані, оскільки організація та діяльність правових відносин є їх об'єктами-діями, а самі правовідносини – об'єктами конституційно-правового регулювання.

Правова доктрина оперує двома теоріями стосовно розуміння об'єкта правовідносин – плюралістичною та моністичною. Прихильники першої з них під об'єктом правовідносин розуміють як дії суб'єктів, так і матеріальні та нематеріальні цінності. Ми також стоїмо на таких підходах до розуміння об'єкта правових відносин. Адже моністична теорія надто звужує розуміння об'єкта правовідносин.

Як вважають В. Ф. Погорілко та В. Л. Федоренко, об'єктами конституційно-правових відносин виступають, головним чином, вищі соціальні цінності, що набувають конституційного рангу й дістають закріплення в конституційних принципах, у загальнорегулятивних нормах, програмних положеннях [11, с. 10–11]. Звичайно, що дана позиція вчених є вірною, проте не може бути сприйнята як така, що вичерпно окреслює усе коло об'єктів конституційно-правових відносин.

Вдало об'єкт правовідношення відзначає М. М. Марченко. Вчений під цим правовим явищем розуміє різні матеріальні та духовні блага, а також самі дії чи їх результати, на які спрямована реалізація суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників [17, с. 361].

Вітчизняний дослідник В. Єрмоленко пише, що об'єкт у структурі правовідносин утворює внутрішні функціональні зв'язки, які краще піддаються регулюванню, а це безперечно сприятиме усталеності правовідношення як окремої системи [3, с. 11]. Саме об'єкти правових відносин, як вважаємо, створюють цілеспрямованість у діяльності суб'єктів.

Підсумовуючи вищевикладене, відзначимо, що основним об'єктом конституційно-правових відносин є дії (поведінка) їх суб'єктів.

Отже, проведені дослідження дали змогу переконатися, що створення та діяльність громадських організацій є об'єктом конституційно-правового регулювання. З'ясування основних аспектів конституційно-правових відносин щодо створення та діяльності громадських організацій дозволило уявити, які правові відносини можуть виникати в результаті реалізації права громадян на об'єднання.

Наразі ж запропонуємо власне визначення конституційно-правового регулювання створення та діяльності громадських організацій як впливу конституційно-правових норм та інших правових засобів на суспільні відносини, що виникають у зв'язку із створенням та діяльністю громадських організацій, з метою їх закріплення та впорядкування, в результаті чого такі відносини стають конституційно-правовими.

Список використаних джерел:

1. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С.С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1966. – 187 с.
2. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев – М. : Юридическая литература, 1981. – Т.2. – 1982. – 360 с.
3. Єрмоленко В. Об'єкт у структурі правовідносин / В. Єрмоленко // Юридична Україна. – 2004. – № 1. – С. 11–15.
4. Комаров С. А. Общая теория государства и права / С.А. Комаров. – М. : Манускрипт, 1996. – 312 с.
5. Кравчук С. С. Государственно–правовые отношения в советском социалистическом государстве / С. С. Кравчук // Советское государство и право. – 1956. – № 10. – С. 95–105.
6. Кутафин О. Е. Предмет конституционного права / О. Е. Кутафин. – М. : Юристъ, 2001. – 444 с.
7. Лучин В. О. Конституционные нормы и правоотношения : [учебн. пособие для вузов] / Лучин В. О. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1997. – 159 с.
8. Миронов О. О. Конституционное регулирование в развитом социалистическом обществе / Миронов О.О. – Саратов : Изд-во Саратовского университета, 1982. – 127 с.
9. Морозова Л. А. Конституционное регулирование в СССР / Л. А. Морозова. – М. : Юрид. лит., 1985. – 144 с.
10. Основин В. С. Советские государственноправовые отношения / В. С. Основин – М. : Юридическая литература, 1965. – 168 с.
11. Погорілко В. Об'єкти конституційного права України : поняття, ознаки та види / В. Погорілко, В. Федоренко // Право України. – 2004. – № 2. – С. 9–16.
12. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 1. – Ст. 1.
13. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 01.12.1998 р. № 281-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 1. – Ст. 2.
14. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності : Закон України від 15.09.1999 р. № 1045-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 45. – Ст. 397.
15. Равин С.М. Основные особенности советского государственного права / С.М. Равин // Правоведение. – 1961. – № 1. – С. 3–14.
16. Селіванов А.О. Права і свободи громадян під захистом Конституційного Суду України : Правові позиції сучасної доктрини конституційного правосуддя / А. О. Селіванов. – К. : Логос, 2005. – 104 с.
17. Теория государства и права / Кененов А.А., Кузьмин Э.Л., Лейст О.Э. [и др.] ; под ред. М. Н. Марченко. – М. : Издательство Московского университета, 1987. – 431 с.
18. Теория государства и права : Курс лекций / Байтин М.И., Григорьев Ф.А., Зайцев М.И. [и др.] ; под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.

19. Теорія держави і права. Академічний курс / Зайчук О. В., Журавський В. С., Копиленко О. Л. [та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

** Войналович Максим Вікторович – здобувач Інституту законодавства Верховної Ради України.*